

Els límits del raonament i les possibilitats de la fe en Joan Lluís Vives¹

JOAN TELLO BRUGAL

Universitat de Barcelona
joan.tello@ub.edu

Resum: La present comunicació planteja breument una qüestió filosòfica que és força present en les obres de l'humanista valencià Joan Lluís Vives: els límits de la raó per comprendre el món i les possibilitats de la fe i de la religió com a eines per superar aquesta limitació. Amb la finalitat d'il·lustrar i reflexionar sobre aquesta qüestió, hom pren com a punt de partida una obra eclèctica, *Introductio ad sapientiam* (1524), i tot seguit s'analitzen alguns textos i pensaments extrets del *De disciplinis*, *De anima et uita* i *De ueritate fidei Christianae*.

Paraules clau: coneixement, fe, límit, raó, religió, saviesa, (Joan Lluís) Vives.

The limits of reasoning and the possibilities of faith in Joan Lluís Vives

Abstract: The present paper addresses shortly a philosophical question that is very present in the works of the Valencian humanist Joan Lluís Vives: the limits of reason to understand the world and the possibilities of faith and religion as tools to overcome such limitation. In order to exemplify and reflect on this issue, an eclectic work such as the *Introductio ad sapientiam* (1524) is taken as a starting point; then some passages and thoughts taken from *De disciplinis*, *De anima et uita*, and *De ueritate fidei Christianae* are examined.

Keywords: faith, knowledge, limit, reason, religion, (Joan Lluís) Vives, wisdom.

1. Aquest article s'ha beneficiat de l'estada al Centre for Reformation and Renaissance Studies (CRRS, Universitat de Toronto), entre el 7 de març i el 7 d'abril de 2019 finançada per l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR).

1/ Preàmbul

Joan Lluís Vives (1492/3-1540)² és força conegut pels seus tractats socials, pacifistes i pedagògics com, per exemple, *De subuentione pauperum* (1526), *De Europae dissidiis et republica* (1526), *De concordia et discordia in humano genere* (1529), *De disciplinis* (1531) i *Linguae Latinae exercitatio* (1539). En el camp dels estudis filosòfics, l'humanista valencià va publicar *De initiis, sectis et laudibus philosophiae* (1519), en què remarca el paper humanitzador de la filosofia i encimbella la tasca i l'obra d'Aristòtil; *De anima et uita* (1538), un estudi de l'ànima, la ment i les emocions; i un conjunt de tractats sobre metafísica, la veritat, la probabilitat i l'essència, que configuren la tercera part de l'esmentat *De disciplinis*.

Vives, que (segons sintetitzen bé Batllori i García-Villoslada) és «més un pensador que no pas un filòsof sistemàtic»,³ va disseminar al llarg de la seva obra unes fondes llavors d'escepticisme quant al coneixement de les coses i del món. Com a preàmbul i també com a estímul per aprofundir en aquesta qüestió, reproduiré a continuació una tria brevíssima de citacions de Ciceró, sant Agustí, Heidegger i el mateix Vives. Ciceró: «No puc anar més enllà del que veig que és versemblant»;⁴ Sant Agustí: «¿Per què, doncs, cercar si hom comprèn que allò que cerca és incompreensible? [...] La fe cerca, l'enteniment troba».⁵ Heidegger: «Els humans tenen una relació contínua amb l'ésser i l'ésser els és tanmateix estrany».⁶ Vives: «Entrem al coneixement de la realitat pel camí dels sentits, i no en tenim cap altre, tancats com estem en el cos»;⁷ «La veritat no l'han forjada ni el filòsof ni el teòleg, sinó la natura [...] Ningú no engendra la veritat»;⁸ «La nostra ment no té una força il·limitada»;⁹ «No

2. Per a l'estudi de la vida, les obres i el pensament de Vives podeu consultar Bonilla 1903; Fantazzi 2008; Garcia 1987; Gómez-Hortigüela 1998; González 1987, 1992, 2007; Mestre 1992a; Noreña 1970, 1989; Pérez Durà 1992; Pinta, Palacio 1964; Tello 2018, 2019. Quant a les obres esmentades en les notes a peu de pàgina d'aquest article, totes pertanyen a Vives; altrament se n'indica l'autoria. Les fonts bíbliques són precedides d'AT (Antic Testament) o NT (Nou Testament).
3. Cf. Sciacchia 1964, vol. 7: 302: «Giovanni Ludovico è un filosofo, ma al modo del Rinascimento, un pensatore piuttosto che un sistematico».
4. Ciceró, *Tusculanae disputationes* 1.9.17: «ultra enim quo progrediar, quam ut ueri similia uideam, non habeo».
5. Agustí, *De trinitate* 15.2: «Cur ergo sic quaerit, si incomprehensibile comprehendit esse quod quaerit...? [...] Fides quaerit, intellectus inuenit».
6. M. Heidegger, *Einführung in die Metaphysik (Introducción a la metafísica*, Ackermann 2001: 122).
7. *Disc. prima pb.* 1 (VOO 3: 193; CJLV7C: 22): «Ingredimur ad cognitionem rerum ianuis sensuum, nec alias habemus clausi hoc corpore».
8. *Disc. trad. er.* (VOO 6: 436; Vigliano 2013: 489; CJLV7B: 285): «Veritatem non peperit philosophus aut theologus sed natura. [...] Verum nemo gignit».
9. *An. uita* 2.1 (VOO 3: 345; Sancipriano 1974: 226; CJLV 1A: 113): «Mens enim nostra non habet uim infinitam».

investiguis les causes de cada una de les coses que romanen guardades en la saviesa divina, ja que ni tan sols els àngels les entenen».¹⁰

2/ Les facultats del raonament i del judici: font, procés i insuficiències

Joan Lluís Vives afirma a l'inici d'*Introductio ad sapientiam* que la vertadera saviesa consisteix a jutjar (*iudicare*) la realitat correctament (*incorrupte*), és a dir, sense corrompre-la, sense modificar-la. I això s'aconsegueix si hom és capaç d'apreciar cada cosa tal com ella mateixa és.¹¹ Però, ¿podem apreciar, avaluar, jutjar, raonar les coses tal com són?

Segons l'explicació que l'humanista valencià desplega a *De anima et uita*,¹² els sentits (*sensus*) són la font del coneixement. La imaginació (*imaginatio*) elabora imatges (*imagines*) amb la informació proporcionada pels sentits, i la fantasia (*phantasia*) les combina i les manipula de forma lliure i activa. Tot seguit, aquestes imatges o bé són enviades a la memòria a fi de ser emmagatzemades, o bé són usades per la raó (*ratio*), que és qui els dona sentit i significat. En efecte, la raó «passa dels accidents [*ab adhaerentibus*] a la substància [*ad substantiam*]»,¹³ i té com a finalitats investigar la veritat i cercar el bé.¹⁴ La raó permet passar «d'allò singular a allò universal, d'allò material a allò espiritual, dels efectes a les causes, d'allò accessible i palès a allò ocult».¹⁵ El judici (*iudicium*) avalua (*censura*) les proposicions de la raó i les aprova (*approbatio*) o les desaprova (*improbatio*). Jutjar bé, és a dir, *incorrupte iudicare* consisteix a examinar «adequadament quina cosa s'origina de quina cosa, què es dedueix de què, què és impropi i incoherent, què és concordant i escaient».¹⁶

10. *Excit. praep.* 4 (VOO 1: 54; Riber 1947-1948, vol. 1: 446): «Nec singulorum causas inquiras, quae sitae sunt in diuina sapientia, quam ne angeli quidem assequuntur».
11. *Ad sap.* 1 (*1; VOO 1: 1; Sarrió, Girbés 1992: 45): «Vera sapientia est de rebus incorrupte iudicare, ut talem unamquamque existimemus qualis ipsa est». S'indica amb un asterisc la numeració de l'edició publicada per M. De Keyser (Anvers, 1530), que corregeix gairebé tots els errors de l'edició d'H. De Croock (Bruges, 1526). La meua tesi doctoral sobre els escrits filosòfics de Joan Lluís Vives (Universitat de Barcelona, en procés de finalització) inclou una edició crítica d'aquesta obra, en què defenso que el text de Bruges (1526) és el millor possible (tercera redacció de l'obra) i mantinc la numeració segons Croock-Keyser.
12. Cf. *An. uita* 1.10,11; 2.1-6, 9, 11-12 (VOO 3: 326-330, 343-369, 378-380, 382-390; SANCIPRIANO 1974: 168-179, 222-301, 328-335, 340-355; *CJLV* 1A: 83-88, 111-151, 165-168, 171-182).
13. *An. uita* 2.3 (VOO 3: 353; Sancipriano 1974: 252; *CJLV* 1A: 128): «Transit ratio ad adhaerentibus ad substantiam».
14. *An. uita* 2.4 (VOO 3: 355; Sancipriano 1974: 258; *CJLV* 1A: 131): «Ratio speculatiua, cuius finis est ueritas; et ratio practica, cuius bonum».
15. *An. uita* 2.4 (VOO 3: 354-355; Sancipriano 1974: 256; *CJLV* 1A: 130): «a singularibus ad uniuersalia, a materialibus ad spiritalia, ab effectis ad causas, a promptis et patentibus ad recondita».
16. *An. uita* 2.5 (VOO 3: 363; Sancipriano 1974: 280; *CJLV* 1A: 142): «Iudicium rectum

Aquest procés subtil i minuciós que es desenvolupa dins l'ànima racional (*anima ratiōabilis*) pot ser afectat, almenys, per tres dificultats: (1) l'adaptació que la imaginació fa de les informacions proporcionades pels sentits; (2) els excessos que pot provocar la fantasia; i (3) la influència de les emocions (*affectiones*) quan la imaginació crea imatges, quan la raó investiga, quan el judici avalua, i quan la voluntat es prepara per actuar. En tots aquests casos, l'origen de les distorsions és corporal, si bé amb un grau d'intensitat més o menys determinant.

Cal afegir aquí un quart element que pot dificultar el raonament i és, paradoxalment, el llenguatge (*sermo*). Segons Vives, «cap llenguatge no és exacte [*certus*] ni tampoc té origen natural [*naturalis*], sinó que tots són l'expressió d'una habilitat [*ars*]». ¹⁷ Així doncs, el llenguatge és ple de produccions humanes –paraules, conceptes– els significats de les quals els mateixos humans han establert gràcies a una habilitat, a una destresa; és l'art de la paraula. ¿Però és l'art capaç de presentar la veritat? ¿És el llenguatge una eina per descriure la realitat o, més aviat, per entendre-la al preu de distorsionar-la?

Tal com Vives copsa bé a l'obra anomenada *Veritas fucata* (*Veritat maquillada*), ¹⁸ ¿la veritat ha d'embolcallar-se sempre amb una disfressa per tal que sigui humanament entesa? I, si ho fa, ¿qui o què posa la disfressa? «Les coses que nosaltres diem que són o no són, que són aquestes o són aquelles, que són de tal mena o no, les avaluem segons el parer de la nostra ànima conscient [*animus*], no pas a partir de les mateixes coses». ¹⁹ Per tant, el procés del raonament implica, paradoxalment, un allunyament respecte de la cosa real; i la fondària d'aquest allunyament serà encara més abismal com més influeixin les distorsions provinents del cos, les interpretacions que la raó hagi pogut fer anteriorment, i les deliberacions que el judici hagi pogut efectuar també anteriorment. No és gens estrany, doncs, que Vives confessi a *De ueritate fidei Christianae* que «nosaltres no coneixem les veritables i genuïnes essències de cada cosa gràcies a les coses mateixes: això roman amagat en el

et sanum est quod apte circūspicit, quid ex quo nascatur, quid cuique sit consequens, quid alienum, quid repugnans, quid congruens et consentaneum».

17. *An. uita* 2.7 (VOO 3: 371; Sancipriano 1974: 308; *CJLV* 1A: 156): «Nullus [*sc. sermo*] tamen certus ac naturalis, omnes sunt ex arte». Per a una definició d'*ars*, cf. *Disc. trad.* 1 (VOO 6: 251; Vigliano 2013: 282; *CJLV* 7B: 17): «No és art qualsevol tipus de coneixement, sinó només el que presenta normes per atènyer alguna mena de resultat [...] En efecte, l'art és la capacitat pròpia d'un fi precís i determinat, ja que cada una de les arts té, abans de tot, un fi cap al qual tendeix [Nec cognitio quaecunque est ars, uerum ea sola quae effectus cuiuspiam sit regula... ars enim certi ac destinati finis est facultas; nam unaquaeque ars primum omnium finem habet, quo spectet]».
18. *Ver. fuc.* (VOO 2: 517-531; Riber 1947-1948, vol. 1: 883-893).
19. *Disc. prima ph.* 1 (VOO 3: 194; *CJLV* 7C: 23): «Nos quae dicimus, esse aut non esse, haec aut illa, talia non talia, ex sententia animi nostri censemus non ex rebus ipsis».

fons de cada cosa, i allí la nostra ment no hi arriba a causa de la massa feixuga del cos i de la confusió de la vida».²⁰

3/ La ment i el fi últim de l'ésser humà

Aturem-nos en la frase «la nostra *ment* no hi arriba». ¿Emptra aquí Vives *mens* com a sinònim de la raó investigadora?; ¿usa el terme per descriure el conjunt que inclou la *imaginatio*, la *phantasia*, la *uis extimatiua* (‘força avaluadora’), la *ratio* i el *iudicium*?; ¿o és que l’humanista ens està parlant d’una altra part, molt especial, de l'ànima racional? Si, com hem vist, les facultats que intervenen en el procés del raonament són susceptibles de ser corrompudes, ¿com –i d’on– podem obtenir un coneixement que estigui lliure de falsedat? ¿Amb quina facultat? ¿Des de quina font?

Per intentar obtenir una resposta a aquestes preguntes *diabòliques*, Vives es planteja que «allò que és natural no pot existir a partir del no-res o ser superflu».²¹ I argumenta el següent: «De la mateixa manera que els ulls haurien estat afegits en va als animals, si mai no poguessin veure i sempre visquessin de nit i en la foscor, així també el deler per la veritat,²² si nosaltres no el poguéssim satisfer mai, seria superflu i absurd».²³ Si la finalitat de l’ull és fer possible la visió, la finalitat del desig és fer atènyer allò desitjat.²⁴ Si, en efecte, tot tendeix a un fi,²⁵ cal trobar quin és el fi últim de l'ésser humà. Si trobem aquest fi últim, de retruc també podrem respondre la pregunta sobre el vertader coneixement i el raonament correcte.

En paraules de Vives: «[Cal] buscar el fi que caracteritza i és propi de l'ésser humà en aquella part de l'ésser humà gràcies a la qual és humà i diferent

20. *Ver. fid.* 1.12 (*VOO* 8: 96; *CJLV* 11: 149-150): «Principio rerum omnium uerae germanaeque essentiae ipsae per se non cognoscuntur a nobis; abditae latent in penitissimis cuiusque rei, quo mens nostra in huius corporis mole et tenebris uitae non penetrat».
21. *Ver. fid.* 1.12 (*VOO* 8: 104; *CJLV* 11: 160): «Quod naturale est de nihilo esse ac superuacaneum non potest».
22. Reminiscència d’Aristòtil, *Metaphysica* 1.1, 980a21 (Candel 2018: 80): «Tots els humans tenen per naturalesa el desig de saber [Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει]». Quant a la lloança i també la crítica que Vives fa a Aristòtil, cf. per exemple: *Arist.* (Tello 2019); *Disc. corr.* (Vigliano 2013; *CJLV* 7A); *Philos.* 42-43 (*SWJV* 1: 45-47); Casini 2005, 2006; Guy 1972: 21-35; Noreña 1970: 166-173.
23. *Ver. fid.* 1.12 (*VOO* 8: 104; *CJLV* 11: 160-161): «Quemadmodum frustra essent oculi astructi animalibus, si nunquam daretur cernere, semper in nocte ac tenebris uitam acturis, ita est cupiditas ueritatis, si nunquam essemus illam assequuturi, superuacanea res esset ac deridicula».
24. Cf. *Ver. fid.* 1.6 (*VOO* 8: 47; *CJLV* 11: 86), on Vives defensa que «no podem desitjar allò que desconeixem [incognita enim expetere non possumus]».
25. Per a una definició de *finis* ‘fi’, cf. *Ver. fid.* 1.5 (*VOO* 8: 32; *CJLV* 11: 67): «Anomeno fi allò a què tota la resta de coses es dirigeix però que ell mateix no es dirigeix a res més [Finem uoco, ad quem referuntur cetera omnia, ipse ad aliud nihil]».

de la resta d'èssers».²⁶ Aquesta part que constitueix el nostre tret diferencial és la ment (*mens*).²⁷ I és que, a diferència de la raó, la ment «és de tal mena de substància que és capaç de copsar la naturalesa divina i pot unir-s'hi; [...] és esperit apte per al coneixement de Déu»;²⁸ «no és d'aquí sinó del món incorpori».²⁹ La ment, doncs, pot copsar i atènyer coses que la raó no és capaç perquè, senzillament, no pot per la seva naturalesa. En conseqüència, l'humanista critica que les persones malbaratin la potència espiritual de la ment en activitats en què no és necessària, com per exemple «confeccionar calçat, tallar els cabells, treure la pols als vestits, cuinar menjar, i maquinar una venjança, un parany, una matança o una devastació».³⁰ La ment humana existeix per cercar Déu i unir-se amb Ell.³¹ «Déu», escriu Vives, «és el millor i allò més excels que la ment pot atènyer».³²

4/ Coneixement, amor i fe

Sigui com sigui, ¿això és realment al *nostre* abast? O, formulat amb més precisió, ¿és a l'abast de la nostra *ment*? Vives sosté que l'ésser humà té el de-

26. *Ver. fid.* 1.5 (*VOO* 8: 35; *CJLV* 11: 69): «[Oportet] finem homini peculiarem et proprium ex ea est quaerendum hominis parte, qua homo est homo, a ceteris rebus omnibus distinctus».
27. Cf. *Ad sap.* 118 (*122; *VOO* 1: 1; Sarrió, Girbés 1992: 57): «En l'ànima conscient hi ha dues parts. Hi ha la que entén, recorda, discerneix; i empra i es distingeix per la raó, el judici i l'enginy. Aquesta part s'anomena superior i, segons el nom exacte, ment, per la qual som éssers humans, som semblants a Déu i superem la resta d'animals [In animo duae sunt partes. Illa quae intelligit, meminit, sapit; ratione, iudicio, ingenio utitur ac ualet. Haec pars superior appellatur et proprio nomine mens, qua homines sumus, qua deo similes, qua caeteris animantibus praestamus]; també *Ad sap.* 569 (*579; *VOO* 1: 46; Sarrió, Girbés 1992: 104); *Ver. fid.* 1.5 (*VOO* 8: 41; *CJLV* 11: 77).
28. *An. uita* 2.12 (*VOO* 3: 388; Sancipriano 1974: 356, 358; *CJLV* 1A: 179): «[mentem] eius esse dicamus substantiae quae et capax sit diuinitatis et iungi cum ea possit; ... [spiritus] aptus cognitioni Dei».
29. *Ver. fid.* 1.11 (*VOO* 8: 89; *CJLV* 11: 140): «Declaratur quoque mentem nostram non hinc esse sed e mundo incorporeo».
30. *Ver. fid.* 1.6 (*VOO* 8: 47; *CJLV* 11: 85): «in conficiendo calceo, in tondendo crine, in uerranda toga, in conquendo cibo, in uoluendo secum uel ultionem uel fraudem uel caedem et stragem». Cf. també *Philos.* 47 (*VOO* 3: 21; *SWJV* 1: 50); *Ad sap.* 111 (*115; *VOO* 1: 46; Sarrió, Girbés 1992: 56).
31. Cf. *Ver. fid.* 1.11 (*VOO* 8: 91; *CJLV* 11: 143): «Déu donà generosament als éssers espirituals raó, ment, judici i reflexió per tal que, gràcies a aquestes facultats, entenguessin quin era realment el seu propi bé, de manera que el poguessin desitjar, perseguessin allò desitjat, i dellessin unir-se i esdevenir un amb Ell» [rationem, mentem, iudicium, consilium Deus largitus est spiritualibus naturis, per quae intelligerent quod tandem esset uere suum bonum, ut illud expeterent, expetitur sequerentur, et cuperent cum eo copulari atque uniri].
32. *Ver. fid.* 1.6 (*VOO* 8: 49; *CJLV* 11: 87): «Deus est ergo optimum et praestantissimum quod mens assequi potest».

sig natural de saber i de cercar Déu. Tanmateix, ell mateix també cita sovint el següent passatge de la Bíblia: «L'ésser humà no em [*sc.* Déu] pot veure i continuar vivint».³³ I també: «No hem d'indagar sobre la majestat de Déu ni sobre els secrets allunyats del nostre coneixement, dels quals Déu va apartar l'ésser humà».³⁴ Arribem al matís fonamental: ni la raó, perquè és material, ni la ment, malgrat que és espiritual, no poden alliberar-se del tot de les limitacions i les delimitacions a què estan sotmeses (el cos, les facultats perceptives i racionals, el llenguatge, la capacitat intel·lectual) i, en conseqüència, no poden entendre Déu. Però la ment sí que pot «elevant-se i tornar a l'origen».³⁵ L'atzucac a què condueix el desig irrealitzable d'entendre Déu només pot ser superat amb el desig realitzable d'estimar-lo. Déu «ens va crear mitjançant l'impuls de l'amor i ens crida i ens fa tornar mitjançant l'amor».³⁶ Per això «Déu vingué, vestit com un ésser humà, per tal de mostrar-se als humans i poder ser imitat, ser conegut i ser estimat».³⁷ I és en Crist, la forma humana de Déu, en qui els humans han de tenir fe. «La confiança en Ell», afirma Vives, «serà la pedra més ferma de l'edifici».³⁸

El caràcter dual de l'ésser humà (cos material i ànima espiritual) provoca que els humans estiguin sotragats constantment per la tensió entre la gravetat del món terrenal i la mirada que intueix el món diví. La finitud del cos tan sols pot crear un coneixement vàlid per a un marc de característiques igualment limitades. La ment, en canvi, intueix, vol i ens acosta a l'infinit. L'espai, el temps, la individualitat i el coneixement són propis del món de les limitacions, de les delimitacions, de la finitud. Per ser infinits, per arribar a Déu, hem d'entendre que hem de renunciar a entendre; cal entendre que, en Déu, no hi ha res a entendre.

33. AT *Èxode* 33.20: «Non uidebit me homo et uiuet». Esmentat, almenys, a *Sat.* 187 (190, segons Tello 2020; *VOO* 4: 59; Sarrió, Girbés 1992: 148-149); *Ver. fid.* 1.4, 3.10 (*VOO* 8: 27, 313; *CJLV* 11: 60, 426).

34. *Ad sap.* 126 (*130; *VOO* 1: 11; Sarrió, Girbés 1992: 58): «Nec inquirendum in dei maiestatem et archana a cognitione nostra procul remota, a quibus deus hominem arcuit»; cf. també *Ver. fid.* 1.8 (*VOO* 8: 431; *CJLV* 11: 94): «Quant a Déu, és més fàcil dir què no és que allò que és, ja que sobrepassa la capacitat del nostre talent [De Deo facilius est quid non sit dicere quam quid sit; superat enim ingenii nostri captum]».

35. *An. uita* 2.12 (*VOO* 3: 388; Sancipriano 1974: 358; *CJLV* 1A: 179): «ad originem sese suam erigit et reuertitur».

36. *Ver. fid.* 1.11 (*VOO* 8: 91; *CJLV* 11: 143): «amore scilicet impulsore nos condidit, amore reuocat ac reducit».

37. *Ver. fid.* 2.5 (*VOO* 8: 155; *CJLV* 11: 225-226): «uenit Deus homine indutus, ut se homini praeberet iam imitabilem, cognoscibilem, amabilem».

38. *Excit. praep.* 22 (*VOO* 1: 56; Riber 1947-1948, vol. 1: 446): «Illius fiducia erit lapis aedificii firmissimus».

Bibliografia

Abreviatures de les obres de Joan Lluís Vives (segons Tello 2018) i any de publicació:

- Ad sap.* = *Introductio ad sapientiam* (1524).
An. uita = *De anima et uita* (1538).
Arist. = *De Aristotelis operibus censura* (1538).
Disc. = *De disciplinis* (1531).
Disc. corr. = *De causis corruptarum artium* (primera part de *Disc.*)
Disc. prima ph. = *De prima philosophia* (inclòs dins la tercera part de *Disc.*)
Disc. trad. = *De tradendis disciplinis siue De institutione Christiana* (segona part de *Disc.*).
Disc. trad. er. = *De uita et moribus eruditi* (inclòs al final del llibre cinquè de *Disc. trad.*).
Excit. praep. = *Praeparatio animi ad orandum*, inclòs dins *Ad animi excitationem in Deum commentatiunculae* (1535).
Philos. = *De initiis, sectis et laudibus philosophiae* (1519).
Sat. = *Satellitium siue Symbola* (1524).
Ver. fid. = *De ueritate fidei Christianae* (1543†).
Ver. fuc. = *Veritas fucata* (1523).

- ACKERMANN PILÁRI, A. (tr.) (2001) *Martin Heidegger: Introducció a la metafísica*. Barcelona: Gedisa.
- BELARTE FORMENT, J. M. (1992) «Aproximación al estudio de la teología humanista de Juan Luis Vives», dins Mestre 1992a: 317-408.
- BONILLA Y SAN MARTÍN, A. (1903) *Luis Vives y la Filosofía del Renacimiento*. Madrid: Imp. del Asilo de Huérfanos del S. C. de Jesús. [Reeditió a Madrid: Publicaciones de la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, 1981]
- CANDEL SANMARTÍN, M. (ed., tr.) (2018) *Aristòtil: Metafísica*, vol. 1. Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- CASINI, L. (2005) «Aristotelianism and Anti-Stoicism in Juan Luis Vives's Conception of the Emotions», dins J. Kraye, R. Saarinen (ed.), *Moral Philosophy on the Threshold of Modernity*. Dordrecht: Springer, 283-305.
- (2006) *Cognitive and moral psychology in Renaissance philosophy: A study of Juan Luis Vives' De anima et vita*. Uppsala: Universitetsstryckeriet.
- (2009) «Self-Knowledge, Scepticism and the Quest for a New Method: Juan Luis Vives on Cognition and the Impossibility of Perfect Knowledge», dins G. Paganini, J. R. M. Neto (eds.), *Renaissance Scepticisms*. Dordrecht: Springer, 33-60 (International Archives of the History of Ideas, 199).
- (2010) «“Quid sit anima”: Juan Luis Vives on the Soul and Its Relation to the Body». *Renaissance Studies* 24: 496-517.
- CJLV = I. Roca (dir.) (1992-2010) *Colecció Juan Luis Vives*. València: Ajuntament de València. [Traduccions al castellà amb notes i estudis complementaris]
- CJLV 1A (1992): I. Roca (tr.), *Juan Luis Vives: De anima et uita / El alma y la vida*.
- CJLV 1B (1992): C. G. Noreña, *Juan Luis Vives y las emociones*.
- CJLV 7A-C (1997): M. A. Coronel i altres (tr.), *Juan Luis Vives: De disciplinis / Las Disciplinas*.
- CJLV 7D (1997): L. Esteban, *Cuatro estudios a una obra o “El arte de enseñar” de J. Luis Vives*.

- CJLV 11A (2010): J. Beltrán, I. Roca (tr.), *Juan Luis Vives: De veritate fidei christianae / La verdad de la fe cristiana*.
- CJLV 11B (2010): J. M. Belarte, *Verdad de fe y vida de fe: La reforma humanista de la teología anunciada y realizada por Vives*.
- DEL NERO, V. (1986) «Memoria, ingegno e volontà nel De anima et vita di Juan Luis Vives», dins J.-C. Margolin, D. Bigalli (eds.), *Ragione e 'Civilitas': Figure del vivere associato nella cultura del '500 europeo*. Milano: Angeli, 237-252.
- (1992) «Pedagogia e psicologia nel pensiero di Vives», dins Mestre 1992a: 179-216.
- (2008) «A Philosophical Treatise on the Soul: De anima et vita in the Context of Vives's Opus», dins Fantazzi 2008: 277-314.
- (tr.) (2011) *Juan Luis Vives: L'insegnamento delle discipline*. Florència: Olschki.
- (tr.) (2018) *Juan Luis Vives: Scritti spirituali*. Brescia: Morcelliana.
- FANTAZZI, Ch. (ed.) (2008) *A Companion to Juan Luis Vives*. Leiden: Brill.
- GARCIA, A. (1987) *Els Vives: una família de jueus valencians*. València: Tres i Quatre.
- GÓMEZ-HORTIGÜELA, Á. (1998) *El Pensamiento filosófico de Juan Luis Vives*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, E. (1987) *Joan Lluís Vives: De la escolástica al humanismo*. València: Generalitat Valenciana.
- ; Albiñana, S.; Gutiérrez, V. (1992) *Vives. Edicions princeps*. València: Universitat de València / Generalitat Valenciana.
- (2007) *Una república de lectores: difusión y recepción de la obra de Juan Luis Vives*. Mèxic: IISUE / UNAM / Plaza y Valdés. [Inclou una bibliografia molt detallada: 403-493]
- GUY, A. (1972) *Vivès ou l'Humanisme engagé*. París: Éditions Seghers.
- MESTRE, A. (coord.) (1992a) *Ioannis Lodovici Vivis Valentini Opera Omnia*, vol. 1: «Volumen introductorio». València: Institució Alfons el Magnànim / Generalitat Valenciana.
- (1992b) «La espiritualidad de Juan Luis Vives», dins Mestre 1992a: 409-459.
- NOREÑA, C. G. (1970) *Juan Luis Vives*. The Hague: Nijhoff. [Trad. castellana: *Juan Luis Vives*. Madrid: Ediciones Paulinas, 1978]
- (1989) *Juan Luis Vives and the Emotions*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- PÉREZ DURÀ, F. J. (coord.) (1992) *Joan Lluís Vives: antologia de textos*. València: Universitat de València / Generalitat Valenciana.
- PINTA LORENTE, M. de la; PALACIO Y DE PALACIO, J. M. de (1964) *Procesos Inquisitoriales contra la familia judía de Juan Luis Vives*. Madrid: Instituto Arias Montano.
- RIBER, L. (tr.) (1947-1948) *Juan Luis Vives: Obras completas*. 2 vols. Madrid: Aguilar.
- SANCIPRIANO, M. (ed., tr.) (1974) *Ioannis Lodovici Vivis De anima et vita*. Pàdua: Gregoriana.
- SARRIÓ, R. M.; GIRBÉS, V. (tr.) (1992) *Introducció a la saviesa i altres escrits*. Introducció d'A. Monzón. Barcelona: Proa.
- SCIACCIA, M. F. i altres (ed.) (1964) «Il pensiero della Rinascenza e della Riforma», dins *Grande antologia filosofica*. Milà: Marzorati, vols. VI-XI.
- SWJV = Ch. Fantazzi (ed.), *Selected Works of J. L. Vives* (1987 -). Leiden / Boston: Brill. [Edicions crítiques bilingües llatí-anglès, introduïdes i anotades]

- SWJV 1 (1987): Ch. Fantazzi, C. Matheeußen, E. V. George (eds., trs.), *Early Writings I: De initiis, sectis et laudibus philosophiae; Veritas fucata; Anima senis; Pompeius fugiens*.
- TELLO BRUGAL, J. (ed., tr.) (2009) *Joan Lluís Vives: L'assistència als pobres (De subuentione pauperum)*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- (2018) «A catalogue of the works of Joan Lluís Vives: a tentative proposal». *Convivium* 31: 59-100. [<https://www.raco.cat/index.php/Convivium/article/view/357208>; <https://vives-catalogue.blogspot.com>]
- (ed., tr.) (2019) *Joan Lluís Vives: Presentació de les obres d'Aristòtil (De Aristotelis operibus censura)*. Edició, introducció, traducció, notes i apèndix. Barcelona: IEC / Societat Catalana de Filosofia. [Bibliografia detallada: 107-124]
- (ed.) (2020) «The "Satellitium sive Symbola" of Joan Lluís Vives: Critical Edition with a Short Introduction». *Humanistica Lovaniensia* 69. [Acceptat per a publicació]
- VIGLIANO, T. (ed., tr.) (2013) *Juan Luis Vives: De disciplinis / Savoir et enseigner*. París: Les Belles Lettres.
- VOO = G. Maians (ed.) (1782-1790), *Ioannis Ludouici Viuis Valentini Opera Omnia, distributa et ordinata in argumentorum classes praecipuas*. València: B. Monfort. [VOO 1 (1782); VOO 2 (1782); VOO 3 (1782); VOO 4 (1783); VOO 5 (1784); VOO 6 (1785); VOO 7 (1788); VOO 8 (1790)]